

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1953**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1953

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en statyett av Gustav II Adolf, utförd i silver och emaljarbete (höjd 245 mm). Kompletterad med ett servisglas bildar den en dryckespokal av en för 1600-talet typisk art. Statyetten, som närmare behandlas på sid. 189, är en gåva av Nordiska museets vänner (inv.-nr 245 487).

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1953

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

HAUPTEPOKEN

av Marshall Lagerquist

Hauptutställningen i Nordiska museet på våren 1952 — den första efter ett halvt sekel — gav de intresserade ett sällsynt tillfälle att i ett sammanhang studera en betydande del av den gustavianske möbelsnickaren Georg Haupts förvånansvärt omfattande och kvalitativt enastående produktion. Så gott som varje möbel i denna tillfälligt hopbragta samling var i sitt slag ett fullödigt konstverk, ett uttryck för en bestämd stilvilja och ett resultat av ett absolut överlägset tekniskt kunnande. Man må ha vilken uppfattning man vill om Haupts verk — den som hyser särskild veneration för Chippendale och hans samtida finner sig måhända svårare till rätta med Haupts rika intarsiastil och benägenhet för pråliga effekter i metallapplikationer på franskt maner — men man kan rättvisligen ej förneka, att med tanke på den franska inställning svenskt möbelhantverk av kända skäl erhöll vid 1700-talets mitt Georg Haupts insats under gustaviansk tid betecknar en toppunkt i utvecklingen såväl i estetiskt som i tekniskt hänseende.

Hur bedömdes Haupt av sin samtid? Det finns uttalanden, ej så få för övrigt, i memoarlitteraturen och i periodiska publikationer. Man får av dessa den uppfattningen, att han betraktades som ett geni och uppskattades som en den där lyckats höja sitt hantverk till konstnärskap. De stora kungliga beställningarna till och med utställdes till allmänhetens beskådande som kuriositeter och blev föremål för beskrivningar i journalerna. Hans popularitet hos kungen och dennes omgivning förblev också orubbad under hela hans verksamhetstid; sedan Gustav III:s konstuppfattning i stort förändrats efter den italienska resan

fanns Haupt ej längre i livet. Kanske skulle man kunna säga, att han fick lämna verkstaden vid en för honom lycklig tidpunkt, då hans rykte ännu ej förbleknat och innan den oppositionella falangen av unga ebenister gjort hans konststart omodern. Ty det är väl knappast tänkbart att Haupt, om han fått leva längre, skulle ha förkastat sina ideal från de framgångsrika åren och anslutit sig till den förenklade möbelstilen — den sengustavian-ska, som för honom, mästaren i intarsiaarbeten, otvivelaktigt måste ha framstått som en möbelhantverkets deklinering. Eller är det trots allt möjligt, att han i likhet med yrkesbrodern Gottlieb Iwersson omsider skulle ha omfattat de nya stilbegreppen?

Det finns verkligen några möbler av Haupt, som visar att mästaren ej kan ha varit alldeles oberörd av den i början av 1780-talet märkbara stilomsvängningen inom möbelhantverket. Den sengustavianska möbelstilen föddes nämligen märkligt nog vid denna tid, och det innebär bl. a. att intarsia bannlyses och att mahogny uteslutande användes som faner med tillvaratagande av detta träslags inneboende dekorativa egenskaper, exempelvis den karakteristiska ådringen. Den intressantaste av dessa jämförelsevis fåtaliga Hauptmöbler är det 1780 daterade skrivbord, som i början av detta århundrade tillhörde friherre H. Rehbinder, bild 1 och 2. Sedan dess har bordet flera gånger bytt ägare och kunde på grund av otursamma omständigheter ej återfinnas i tid för Hauptutställningen. Det var själva utställningen som föranledde att skrivbordet till sist drogs fram ur sitt gömställe. Om det hade kunnat intaga sin givna plats på utställningen, skulle det för visso ha väckt uppseende, ty genom sin påfallande enkelhet i utsmyckningen hade det brutit sig ut ur den lysande ensemblen. Det är närmast bordets frånvaro på utställningen som är anledningen till dess presentation här och den följande exkursen.

Först en marginalanteckning. Skrivbordet har aldrig kunnat användas av en person ens av medellängd. Den nuvarande ägaren, som visserligen är en reslig man, har varit nödsakad höja bordet väsentligt genom anbringande av klotsar under benen. Det måste ha beställts hos Haupt av en man, som varit abnormt liten till växten; skivans höjd över golvet är 5 cm lägre än vad som är normalt hos andra skrivbord av Haupt och den fria höjden

under mellersta lådan i sargen är blott 58 cm. Skrivbordet är försett med en löstagbar uppsats — en *serre-papiers* — vid ena kortsidan. Dess inredning med lådor och fack är tillgänglig medelst jalusidöbattanger inåt den ursprungligen med skinn klädda skivan. Ovanför uppsatsens dörrar är ett försänkt s. k. *postesornament* av förgylld mässing. Bortsett från de funktionella beslagen är metallutsmyckningen anmärkningsvärt återhållsam. Vad som emellertid främst tilldrager sig uppmärksamheten är frånvaron av de traditionella festongerna och andra dekorativa inslag i intarsia samt icke minst att träslaget till övervägande del utgöres av cubamahogny; blott friserna är av amarant och ramlinjerna eller ådrorna av citronträ.

På 1770-talet använde Haupt för de stora fyllningarna tämligen ljusa träslag, mestadels de inhemska al och björk, vilka tidigare så gott som uteslutande nyttjats som konstruktiva element i fanermöblerna. På kronprinsen Gustav Adolfs vagga från 1778 har Haupt dock använt mahogny, men det är den för nötning särskilt utsatta plinten närmast golvet som i sin helhet är fanerad med detta hårda trä. Till denna numerärt obetydliga grupp mahognymöbler från Haupts verkstad hör vidare ett bokskåp, som ingår i inventariet på Löfstad i Östergötland och tillhört familjen von Fersen. På mästarens arbeten från hans allra sista tid och i synnerhet på dem, som fullföljts av hans lärjunge och arvtagare Gustav Adolf Ditzinger, märker man mer än väl vilken roll mahognyn började spela i möbelhantverket under 1780-talets förra hälft. Det är uppenbart att träslaget blivit en modedeföreteelse, som i Sverige skulle komma att hålla sig kvar mycket länge. Att kalla det nu beskrivna skrivbordet från 1780 för en sengustaviansk möbel skulle likväl vara att gå händelserna i förväg, ty de för stilen så karakteristiska smala mässingslisterna finns ej med. Men genom användandet av huvudsakligen slät mahogny är i alla fall tendensen tydlig, dvs. Haupt har medvetet velat uppnå en effekt med enklare medel än vad han annars brukade — eller också haft att rätta sig efter beställarens önsknigar.

Mahogny började nyttjas som möbelträ först i England i början av 1700-talet och förblev där det dominerande materialet under praktiskt taget hela århundradet. I Frankrike skulle det

dröja fram till 1700-talets mitt innan detta träslag kom till användning under benämningen acajou. Den mycket anlitade möbelhandlaren Lazare Duvaux i Paris levererade sålunda 1748 till sina kunder fem mahognymöbler, och 1753 lät han ebenisten Fermet tillverka sex byråar av massiv mahogny åt madame de Pompadour för lustslottet Crécy. Här i landet synes möbler av mahogny ha framställts allra tidigast vid mitten av 1770-talet, och det kända fallet är att betrakta som en för tiden sällsynt företeelse. Vad som avses är en sekretär med snedklaff och trenne (ursprungligen fem) mindre skrivbord av en och samma typ i ren franskinspirerad rokoko på herrgården Näs i Roslagen. Samtliga dessa möbler är även ur annan synpunkt av intresse, vartill det finns anledning att i detta sammanhang återkomma. De är utan tvekan gjorda i Stockholm och tillkomsttiden torde vara omkring 1775, då den nyuppförda huvudbyggnaden på Näs möblerades, för övrigt under medverkan av Haupt. 1780 är, som förut antytts, eljest det tidigaste hittills kända året för mahognyns introduktion i Sverige. För Georg Haupt var detta utomordentligt lämpliga möbelträ långt ifrån någon nyhet, då han 1770 började arbeta i Stockholm, eftersom han dessförinnan varit aktivt verksam i yrket i London. Men icke desto mindre har han ej i någon högre grad begagnat sig därav förrän mot slutet av sin verksamhet och kan därför knappast betraktas som introduktör. Bland hans samtida yrkesbröder inom snickarämbetet finns av allt att döma ej heller någon som särskilt verkat för populariseringen av mahogny före 1780. Så som närmare skall utvecklas torde den sengustavianska stilen i möbelhantverket ha inaugurerats främst av ett antal fria ebenister i huvudstaden, vilkas verksamhet författaren haft tillfälle behandla mera utförligt i tidskriften *Rig* 1952.

Då Georg Haupt tillträdde sitt mästerstykke 1770, gick en mängd överåriga snickargesäller i Stockholm och avvaktade ämbetets medgivande att få avlägga mästarprov och börja självständig verksamhet. Snickarämbetet var emellertid just då synnerligen restriktivt på den punkten, och gesällerna ifråga såg sina framtidsutsikter föga lysande. De sökte då en annan utväg, nämligen att bli förklarade som fria yrkesutövare under hallrättens

Bild 1 och 2. Skrivbord av mahogny, signerat av Georg Haupt 1780. I privat ägo.

Bild 3. Byrå av Anders Scherling 1780. I privat ägo. — Bild 4. Kommod av Erik Nyström 1782. I antikhandeln 1951.

Bild 5. Skrivbord av mahogny med mässingslister, signerat av Anders Lundelius och hallstämplat 1782. Nordiska museet, inv.-nr 85.717.

Gottlieb Iwersson
Stockholm 1784.

Bild 6. Chiffonjé av mahogny med mässings-
lister, signerad av Gottlieb Iwersson 1784. I
privat ägo.

beskydd med motivering att deras arbetssätt, intarsia, var en från skråämbetet skild och där ej tillämpad yrkesform. Deras synpunkter vann gehör hos vederbörlig myndighet och under beteckningen ebenister blev Lars Almgren 1770 samt följande år Anders Scherling, Niklas Korp och Gustav Foltiern förklarade som mästare under hallen. År 1773 blev Erik Nyström mästare på enahanda sätt och 1778 Anders Lundelius.

Tack vare att dessa ebenister hade ovillkorlig skyldighet att redovisa sin årliga produktion i och för hallstämpling är det möjligt dels att särskilja deras arbeten, vilket ävenledes ehuru i begränsad utsträckning låter sig göra beträffande deras yrkesbröder ämbetsmästarna, dels att erhålla en fast datering till året, något som däremot ges tillfälle till blott en och annan gång när det gäller möbler från de skråanslutna schatullmakarnas verkstäder. Det visar sig att möbler i slät mahogny och med mässingslister kring lådornas framstycken, med andra ord desamma vi brukar inränga under benämningen sengustavianska, från och med 1780 i de flesta fall bär ebenisternas signaturer. Följande hallstämplat från årtiondets förra hälft har observerats: 1780 Anders Scherling, bild 3, och Anders Lundelius, 1782 Erik Nyström, bild 4, och Anders Lundelius, bild 5, 1783 Anders Lundelius samt 1784 Erik Nyström, Anders Lundelius och Lars Almgren. Bland ämbetsmästarna har så vitt man hittills har sig bekant endast Gottlieb Iwersson gjort möbler av sengustaviansk typ före 1785, en snedklaffbyrå 1782 och en chiffonjé 1784, bild 6. Under senare hälften av 1780-talet blir exemplen legio och till och med ritningarna till mästerstycken i Stockholms snickarämbete röjer den alltmer inbrytande sengustavianska stilen. Magnus Dahlbergs mästerstycke 1785 exempelvis — en chiffonjé — följer villigt ebenisternas schema med dekorativa mässingslister.

Med undantag av Anders Lundelius begynte således dessa ebenister sin självständiga verksamhet i början av 1770-talet och hade då bakom sig en gesällvandring utomlands. De hade fått sin grundläggande skolning i rokokotidens verkstäder och det är mer än troligt med tanke på deras yrkesbeteckning ebenist, att de omedelbart anslutit sig till Haulpts speciella stil. Men så inträffar plötsligt ett decennium senare en omsvängning med fördömande

av intarsiastilen. Är det den vid årsskiftet 1778/79 mästarförklarade Anders Lundelius som är orsak härtill? Frågan måste nog tillsvidare lämnas öppen, men möjligheten finnes att så kan vara fallet. Varthän Lundelius ställt kosan under gesällvandringen, är tyvärr ej dokumenterat, men skall man döma av hans med mäs-singslister dekorerade mahognymöbler, måste han ha lärt vidare i England eller möjligen i det av engelskt möbelhantverk starkt influerade Danmark. Dessa våra sengustavianska möbler från 1700-talets två sista årtionden är visserligen egenartade i så måtto, att de förefaller sakna omedelbara motsvarigheter på andra håll, men det är dock en detalj i utförandet som tydligt visar hän mot England, nämligen den springande rundstaven kring lådorna, en s. k. cock-bead. I England och Danmark är staven sällan mäs-singsfodrad som hos oss utan av mahogny eller det träslag, varav möbeln i övrigt är gjord. Thomas Sheraton anför emellertid i sin *Cabinet Dictionary* (1803) att i b l a n d användes mässingsstav till cock-beading i England.

Denna metod att i lådkanterna försänka en något framspringande tunn list med rundad framkant av samma trä som faneret började tillämpas första gången i England på 1730-talet. Avsikten härmed var från början endast att på ett tilltalande sätt maskera sinkningen i hörnen mellan framstycke och sidostycken på lådorna, men i och med att man lät listen fortsätta runt om vann man också fördelen, att faneret närmast de tunna fogarna mellan lådorna icke spjälkade vid deras in- och utgående. Normalt behövde visserligen ej spjälkning riskeras, men vid kraftiga förändringar av luftens fuktighet, som i England alltid varit för handen, kunde lådorna svälla till den grad att de fina fogarna dem emellan blev för trånga och kontakt uppstod mellan lådornas faner. Med längdträ på kanterna eliminerades denna risk under alla förhållanden. Våra svenska rokokobyråar, som saknar cock-bead, är såsom bekant ofta utsatta för denna förargeliga malör.

Egendomligt nog fann den praktiska engelska metoden ingen nämnvärd efterföljd i Europa förrän mycket sent på 1700-talet. Vid århundradets mitt är det på kontinenten strängt taget blott den kände möbelsnickaren Abraham Roentgen i Neuwied vid Rhen som använde den; han hade också fått sin yrkesutbildning

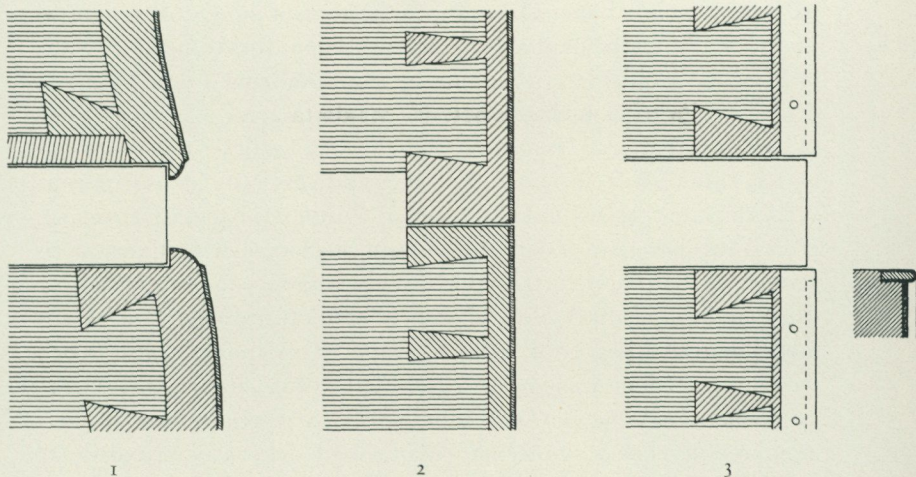

Bild 7. Lådkonstruktion i byråar från 1700-talet. 1 Senbarock och rokoko (Linning). 2 Gustaviansk stil (Haupt). 3 Sengustaviansk stil (Iwersson).

i London. Hans vida mer ryktbare son, ebenisten David Roentgen, har likaledes sina möbler utrustade med rundstavslist kring lådorna. De tidigaste kända möblerna av svensk tillverkning med denna konstruktion är den förut berörda sekretären och de tre borden på Näs, samtliga från omkring 1775 och utförda i slät mahogny. Här är listerna på engelskt vis av samma träslag utan mässingsskoning. Listerna på 1780- och 1790-talens mahognymöbler består av en kärna av björk eller furu med skoning av $1/2$ mm tjockt mässingsbleck, som således är så tunt att listen utan vidare kan spikas fast i falsen på lådan. Det är klart att mässingslisterna ej enbart är till för att fylla ett praktiskt behov utan snarare för att tjäna ett dekorativt syfte, vilket bäst framgår av att de ej sällan förekommer som inramning på möblernas gavlar och andra större ytor.

Avsikten med denna exkurs till de sengustavianska möblerna med utgångspunkt från ett ämne som anges av uppsatsens titel har varit att söka påvisa, att en opposition mot Georg Haupts stil började växa fram inom hans egna led, ännu medan han stod

på höjden av sin bana. Övergången från gustaviansk till sengustaviansk stil i möbelhantverket har alltsedan forskningen började syssla med problemet ansetts ha ägt rum omkring 1790. Man har dock alltid varit angelägen betona, att detta årtal icke fick fattas så, att övergången från den ena till den andra stilarten skett abrupt utan varit en mera utdragen process. Att den sengustavianska stilen är en modestil under årtiondet närmast före och efter 1800 har man varit fullkomligt enig om och mot den uppfattningen kan man fortfarande knappast göra någon invändning. Men under framför allt senare år har kännedomen om tidens möbelbestånd i hög grad vidgats genom påträffade signaturer och dateringar, vilket kan ge anledning till vissa smärre justeringar av periodindelningen. Den tämligen rika förekomsten av mahognymöbler och i synnerhet sådana med dekorativa rundstavar av mässing redan tidigt på 1780-talet gör att man är benägen för en förskjutning av den sengustavianska möbelstilens början bakåt i tiden till åtminstone 1785, ehuru alltjämt med den reservationen att den angivna tidpunkten ej anger en plötslig övergång från ett till ett annat. Om man är generös och låter Haupts framträdande 1770 beteckna den gustavianska stilens genombrott på möblernas område, vilket för övrigt kan diskuteras, blir Hauptepoken ett interregnum på endast halvannat årtionde, dvs. den stil Haupt så glansfullt förde fram kom ej att överleva honom.